

ارزیابی مسائل کمی و موضوعی کتاب‌های چاپ سنگی در شهر اصفهان (از آغاز نیمه دوم قرن سیزدهم هجری قمری به بعد)

دکتر احمد شعبانی

گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه اصفهان

مقدمه

دسترسی و دستیابی به پیشینه چاپ در بلاد و سرزمین‌های متنوع، کمکی در خور و شایسته به تاریخ فرهنگ و معارف مردم نموده، لیکن کاستی‌های موجود در زمینه مجموعه‌های کتابخانه‌ای، کمبود مراجع و کتابشناسی‌های تاریخی، و پراکندگی مواد چاپی در شهرهای مختلف کشور از موانع جدی در بازتاب این گونه رویدادهای فرهنگی محسوب می‌شود.

چاپ و چاپخانه در شهر اصفهان بسیار قدیمی و دلیل قدمت چاپ در این شهر به سبب سکنه ارمنی منطقه جلفا و ارتباط اقلیت مزبور با هم‌کیشان خود است. چنانچه آنژدوسن ژوزف در ۱۶۸۱/م ۱۰۹۲ق می‌نویسد: «حضرات پادریان کرملی میدانی میربصمه خانه عربی و فارسی در عبادتخانه خودشان در اصفهان برپا و دایر کرده بودند و هنوز دارند. ارامنه نیز در جلفا بسمه ارمنی دارند»^۱. احتمالاً نخستین مواد چاپی در این شهر به صورت سربی با موضوعات ادعیه و اذکار

مذهب مسیح چاپ شده است، و در دایرةالمعارف بریتانیکا نیز برگی از ادبیات ارمنی تحت عنوان «گزارش پدران کویر» درج شده که در سال ۱۰۵۰ق در جلفای اصفهان طبع شده است.^۲ برخی از محققین و به‌ویژه پژوهشگران ارمنی مستقر در کلیسای وانک تأکید دارند که نخستین کتاب چاپی در ایران انجیل است که در نیمه سال‌های قرن هفدهم میلادی ۱۶۴۱م/ ۱۰۵۱ق به وسیله یک دستگاه مطبعه چاپ شده است. لیکن عدم توفیق در تهیه مرکب مناسب، کیفیت ناچیز حروف و صفحات سربی، و مقاومت اصحاب دینی به جهت کارمزد نگارش کتاب مقدس نتوانست چاپ را در شهر اصفهان به منزله یک حرفه و شغل نهادینه جلوه‌گر سازد.

حتی چاپ سربی برای مواد فارسی و عربی دشواری‌های جانکاهی پدید آورد. دکتر حسین محبوبی اردکانی مدعی است که اولین کتاب به مفهوم جدی و فراگیر در اصفهان در سال ۱۲۴۴ق تحت عنوان «رساله حسنیه» از ملا استرآبادی به صورت سربی چاپ شد.^۳ شهلا بابازاده در فهرست خویش طبع این کتاب را از سلسله چاپ‌های معتمدی به سال ۱۲۴۶ق گزارش کرده است.^۴ به هر جهت نکته عیان اینکه پیشینه چاپ سنگی به چهارده سال بعد از آن تاریخ در ۱۲۶۰ق در کشور مرتبط است، زمانی که در شهر شیراز، به منزله بلاد همجوار اصفهان، یک قرآن سنگی طبع شده بود.

هدف

هدف از تهیه این فهرست دسترسی به پیشینه چاپ سنگی در شهر اصفهان است. در حاشیه این هدف اصلی، چند هدف فرعی نیز دنبال شده که در این بخش به آن اشاره می‌شود:

۱. قدیمی‌ترین مواد چاپ سنگی در شهر اصفهان چه نام دارد؟
۲. خطاطان کتاب‌های سنگی در شهر اصفهان چه کسانی بوده‌اند؟
۳. چاپخانه و مطبعه‌های سنگی در شهر اصفهان چه نام داشته و در چه سال‌هایی فعال بوده‌اند؟
۴. گرایش موضوعی در بین جوامع مسلمین شهر اصفهان در چاپ و مطالعه مواد چه بوده است؟

پیشینه تحقیق

در زمینه ادبیات و پیشینه این پژوهش به طور جدی نخستین مقاله‌ای که به حوزه چاپ سربی و سنگی در ایران مبادرت کرده از دانشمند زنده‌یاد محمدعلی تربیت موسوم به «تاریخ مطبوعه و مطبوعات ایران» است که بیش از نیم قرن پیش به انجام آمده و سیر مطبوعه را با توجه به منابع در دسترس توضیح می‌دهد.^۵ از این مقاله با توجه به مأخذ جدید دو اثر قابل توجه در سال‌های اخیر به رشته تحریر آمد، نخست فصلی مبسوط تحت عنوان «تأسیس چاپخانه و روزنامه» در کتاب تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران از دکتر حسین محبوبی اردکانی است که نفوذ چاپ را در دوره پیش از قاجاریه و سپس کوشش‌های عباس میرزا و میرزا صالح شیرازی در حوزه چاپ سنگی بیان داشته است.^۶ دیگر مقاله معتبر «چاپ در ایران از آغاز تا ۱۸۲۴م / ۱۲۴۰ق» از دکتر غلامحسین تسبیحی در فصلنامه آموزش و پرورش مسلم به زبان انگلیسی است که ضمن اشاره ورود چاپ از بوشهر به کوشش‌های نخستین چاپ سربی با اتکاء به مأخذ نادر و کمیاب در منطقه جلفا مبادرت نموده، این مقاله به سال ۱۹۹۲م طبع شده است.^۷

روش و شیوه تحقیق

روش کار در دستیابی به هدف این مقاله به شیوه تحقیق کتابخانه‌ای بوده، منابع این پژوهش مبتنی بر کتابشناسی‌ها و مراجع معتبر قرار داشته است. بر این مبنا نخست سعی گردید تمام کتاب‌های چاپ سنگی در شهر اصفهان از منابع ذیل استخراج شده و بر فهرست برگه نوشته شود:

۱. فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، از آغاز تا آخر سال ۱۳۴۵، از خاناباا مشار تهرانی؛^۸

۲. فهرست کتاب‌های چاپ فارسی، ذیل فهرست مشار، از کرامت رعنا حسینی؛^۹

۳. فهرست کتب سنگی چاپ اصفهان، از احمد شعبانی؛^{۱۰}

۴. فهرست کتاب‌های چاپی عربی ایران: از آغاز چاپ تاکنون، از خاناباا مشار تهرانی.^{۱۱}

سپس با تطبیق دقیق عناوین فهرست برگه‌ها با موجودی مواد کتابی در مخازن کتابخانه‌ها و با یکدیگر، زوائد و سهوهای موجود به جهت تکرار یا پنداشت نادرست از فصول یک کتاب به منزله یک عنوان حذف شد و به فهرستی بنیادی و اساسی از کتب سنگی چاپ اصفهان دسترسی

افتاد، به نحوی که مجموعه حاضر این کتابشناسی ۱۱۸ مدخل بوده، و حدود ۳۰ مدخل سهو از مواد کتابشناسی‌های خانابا مشار تهرانی از فهرست برگه‌های حاضر حذف گردید. در نهایت با توجه به تهیه اطلاعات دقیق کتابشناسی هر عنوان سعی گردید با استفاده از آمار توصیفی و روش‌های تاریخی به سؤالات هدف‌های مطروحه پاسخ داده شود.

تجزیه و تحلیل یافته‌ها

فهرست کتب سنگی چاپ اصفهان مشتمل بر ۱۱۸ عنوان کتاب است، که در مقایسه با میزان کتب سنگی چاپ شهر شیراز یعنی ۲۲۲ عنوان ماده کتابی، محدودتر است.^{۱۲} از مجموعه مزبور ۱۰۸ عنوان به زبان فارسی، ۷ عنوان به زبان عربی و ۳ عنوان به زبان فارسی و عربی است. در حقیقت ۹۱/۵۲ درصد از مواد مزبور به زبان فارسی است که نشان می‌دهد هدف مؤلفین و ناشران تماس مستقیم با مخاطبان بوده است. همچنین از مجموعه کتب چاپ سنگی چهار عنوان به صورت ترجمه بوده، که دو مورد آن از متون غربی تحت اسامی اندرزنانه تربیت اطفال از لرد برلی به قلم میرزاتقی خان کاشانی در ۱۲۹۹ق، و دیگر «رساله در طب» از حکیم طولوزان به قلم سید مصطفی بن عقیل علوی در ۱۲۹۳ق است. واپسین متن ترجمه به موضوع تاریخ اسلام مرتبط بوده و تحت عنوان سندس و استبرق به قلم شیخ محمد مهدی بن محمدباقر مسجد شاهی اصفهانی در ۱۳۴۵ق می‌باشد که سال‌هایی جدیدتر را دربردارد. حوزه تألیف و شرح و حاشیه و تصحیح در متون مواد سنگی در شهر اصفهان بازتابی از وابستگی عامه را در نیمه قرن سیزدهم هجری به آثار فارسی در حوزه مسائل دینی و فرهنگ ملی نشان می‌دهد.

بنابراین می‌توان دریافت هر چند اصفهان محل تردد جهانگردان و صنعت‌کاران ممالک متنوع به‌ویژه بعد از دوره صفوی است، لیکن وابستگی مردم به مواد کتابی با اندیشه درونی پیوند داشته است. اهم یافته‌های تحقیق در خصوص قدیمی‌ترین مواد چاپ سنگی، خطاطان کتاب‌های سنگی، چاپخانه‌ها و مطبعه‌های سنگی، و گرایش‌ات موضوعی کتب چاپ سنگی در شهر اصفهان به قرار ذیل است.

الف. قدیمی‌ترین مواد چاپ سنگی

دکتر حسین محبوبی اردکانی حدس می‌زند که در سال‌های ۱۲۶۰ق چاپ سنگی در اصفهان مرسوم بوده، هیچ بعید نیست که گمان مزبور صحت داشته باشد. لیکن نیازمند تفحص بیشتر در کتابخانه‌های خصوصی و برون مرزی می‌باشیم. قدیمی‌ترین کتاب چاپ سنگی در مجموعه فهرست‌برگه‌های تهیه شده موسوم به «تحفه حکیم مؤمن» از حکیم محمد مؤمن بن زمان حسینی تنکابنی به سال ۱۲۷۴ق است، کتاب «انشاء الصلوة» از ملا محمدحسن مقیم به سال ۱۲۷۵ق طبع گردیده، همچنین در همین سال فرهنگ بسیار معروف «السامی فی الاسامی» از ابوالفضل احمدبن محمد میدانی نیشابوری به ضمیمه «فروق اللغات و سر الادب» چاپ می‌شود. بدین ترتیب ملاحظه می‌گردد چاپ در واپسین سال‌های نیمه دوم قرن سیزدهم هجری جایگاهی والا در این شهر حاصل نموده، و به واقع یک روند چشمگیر به دست می‌آورد. از سال ۱۲۷۴ق تا سال ۱۳۲۴ق که حدود نیم قرن را در برمی‌گیرد، حدود سی عنوان کتاب در این شهر طبع شده، که این موارد سواى اوراق پراکنده، شب‌نامه‌ها و روزنامه‌هایی است که در بین عوام توزیع شده است. هرگاه به اهمیت کتابشناسی‌های تاریخی در حوزه نشر و قوف یابیم، تهیه یک کتابشناسی به ترتیب سال از ابتدای نشر سنگی در ۱۲۷۴ق تا ۱۳۰۰ق کمک شایسته‌ای به مورخین رشته تاریخ معارف و نشر می‌نماید:

سال ۱۲۷۴ق	تحفه حکیم مؤمن، تحفه‌المؤمنین، حکیم محمد مؤمن بن زمان حسینی تنکابنی، به اهتمام ملاعلی و سیدحسین اصفهانی، اصفهان، سنگی، رحلی، ۱۲۷۴ق.
سال ۱۲۷۵ق	انشاء الصلوة، ملامحمد حسن مقیم، اصفهان، سنگی، رقعی، ۱۲۷۵ق.
سال ۱۲۸۶ق	السامی فی الاسامی، عربی و فارسی (به ضمیمه فروق اللغات و سرالادب)، ابوالفضل احمد بن محمد میدانی نیشابوری، اصفهان، سنگی، خشتی، ۱۲۷۵ق.
سال ۱۲۹۳ق	نصاب الصبیان، بدرالدین ابونصر مسعود فراهی، اصفهان، سنگی، وزیری، ۱۲۸۶ق، ص ۷.
سال ۱۲۹۶ق	رساله در طب (طرز جلوگیری و معالجه طاعون)، حکیم طولوزان، ترجمه سیدمصطفی بن عقیل علوی اصفهانی، اصفهان، سنگی، خشتی، ۱۲۹۳ق، ص ۷۱.
سال ۱۲۹۶ق	انوارالعارفین، آقاجفی شیخ محمدتقی بن محمد باقر اصفهانی، اصفهان، سنگی، خشتی، ۱۲۹۶ق.
سال ۱۲۹۷ق	اختلال نظام عالم بواسطه مسکرات (خمیره)، میرزا تقی‌خان کاشانی فرزند محمد هاشم، اصفهان، سنگی، رقعی، ۱۲۹۶ق، ص ۱۳۷.
سال ۱۲۹۹ق	اخلاق المؤمنین (با جامع‌الانوار)، شیخ محمدتقی بن محمد باقر مسجد شاهی اصفهانی، اصفهان، سنگی، ۱۲۹۷ق.
سال ۱۳۰۰ق	اندرزنامه تربیت اطفال (با تربیت‌نامه)، لرد برلی، ترجمه میرزا تقی‌خان کاشانی فرزند محمدهاشم، اصفهان، سنگی، رقعی، ۱۲۹۹ق، ص ۹۹.
	حدائق الطبیعه (در اثبات حرکت زمین و هیئت جدید)، میرزا تقی‌خان کاشانی فرزند محمدهاشم، اصفهان، سنگی، خشتی، ۱۳۰۰ق، ج ۱، ص ۲۴۳.

ب. خطاطان کتاب‌های سنگی

یکی از عوامل حضور چاپ سنگی مقاومتی بود که خطاطان به جهت کارمزد کتابت از نگارش مواد حاصل نموده، و همچنین تعلق خاطر خوانندگان کتاب است که از دل‌انگیزی‌های خط نسخ و نستعلیق حاصل می‌شد. هر چند بسیاری از کاتبان از ذکر نام خود در ذیل موارد مکتوب امتناع نموده لیکن از فهرست کتب سنگی چاپ اصفهان آشکار می‌شود که چند تن از خطاطان فعالیت وسیع‌تری در نگارش کتاب به منصه ظهور رسانیده‌اند. از آن جمله است: ابوالقاسم بن محمدرضا اصفهانی کاتب «منقح‌الصرف» در ۱۳۰۱ق، عبدالحسین بن محمد خوشنویس اصفهانی کاتب «زبدة‌الاصول» در ۱۳۰۶ق، محمد اسمعیل بن احمد خوانساری کاتب «مجموعه‌الرسائل و وجیزه التجوید» در ۱۳۱۰ق و «شجرة‌التجوید»، عبدالجواد بن عبدالحمید کاتب «زاد‌المعاد» در ۱۳۱۱ق، و حاج ملاباقر کاتب «مجموعه‌الرسائل» در ۱۳۱۷ق (در چاپ مجدد) و «قرة‌العین و سرور نشأتین» در ۱۳۲۰ق چنانچه مشخص است در دوره ناصری و مظفری کاتبان یاد شده در اصفهان فعال بوده و جایگاه مرجحی داشته‌اند. با حدوث انقلاب مشروطیت نیز یکی دو تن شهرت بیشتری در سطح شهر اصفهان به دست آوردند، از آن جمله محمدحسین بن اسماعیل خوانساری به کتابت «ریاض‌السیاحه» در ۱۳۲۹ق، و محمد ابراهیم مشکین قلم به کتابت «کلیات سعدی» در ۱۳۱۴ش همت آورده که از معروفیت فزون‌تری برخوردارند.

ج. چاپخانه‌ها و مطبعه‌های سنگی

از اشاراتی که درخصوص چاپخانه، مطبعه و ناشرین کتاب‌های سنگی در قرون سیزدهم و چهاردهم قمری موجود است، آشکار می‌شود که تمایز چندانی بین چاپخانه و ناشر چندان آشکار نیست و در حقیقت روند طبع به توسط مطبعه یا کتابفروشی صورت می‌گرفت. در حدود سال‌های انقلاب مشروطیت چاپخانه میرزا محمد ابراهیم در اصفهان فعال بوده و در ۱۳۱۹ق «زاد‌المعاد» را از ملا محمدباقر بن محمدتقی مجلسی طبع نموده است. متأسفانه از فعالیت‌های انتشاراتی این چاپخانه که در نیمه سلطنت مظفرالدین شاه فعال بوده کمتر اطلاعی در دسترس می‌باشد.

مهم‌ترین مطبعه شهر اصفهان موسوم به «مطبع گلبهار» است که قدیمی‌ترین ماده چاپی آن در ۱۳۳۲ق تحت عنوان «دیوان غمام همدانی» در دسترس می‌باشد. از آن سال به بعد این مطبعه حیاتی فعال داشته، چنانچه در ۱۳۳۶ق کتاب «تاریخ معارف اصفهان» را منتشر می‌کند، حتی از موضوعات مواد چاپی مزبور توسط مطبع گلبهار مشخص می‌شود که حالات روشنفکرانه‌ای در مدیران مطبعه وجود داشته است. مطبع گلبهار تا ۱۳۵۰ق هشت عنوان کتاب را نشر داده، و این سوای مواردی است که اثر بدون تاریخ بوده و یا از مشاهده پژوهشگر فوت شده، از آن جمله است: «مقلاد الرشاد فی المؤمنات السماعیه والأضداد» در ۱۳۴۳ق، «آداب صلوة اللیل» در ۱۳۴۷ق، «اسرارالشهادة و رساله موضح» در ۱۳۴۸ق، «اساور من ذهب در احوال زینب (ع) و معارف المحمدیه» در ۱۳۵۰ق مطبع گلبهار تا ۱۳۶۴ق یعنی سال ۱۳۲۳ش در حیطه عمل بوده و در این سال کتاب «وقایع الظهور و علائمه» را تجدید چاپ می‌کند. پس مشخص می‌شود که چاپخانه در طبع مواد سنگی حدود سه دهه فعال بوده و به واقع نوعی حرفه را در این شهر بنیاد گذاشته است.

سوای عملکرد انتشاراتی منسجم مزبور، برخی فعالیت‌های پراکنده چاپی نیز از کتابفروشی‌های چندی مشاهده می‌شود. چنانچه کتابفروشی غلامحسین در ۱۳۳۳ق کتاب نصیحت‌نامه را طبع نموده که از قدیم‌ترین سرمایه‌گذاران مواد چاپی در اصفهان بوده است. متقابلاً چون چاپ سنگی در شهر با اقبال عمومی مواجه شد، نشر آن پایدار و مفید تلقی گردید و آثار چندی تا اواخر نیمه اول سال‌های قرن سیزدهم شمسی دوام آورد. از آن جمله است کتابفروشی شهشهرانی که در سال ۱۳۲۸ش «دیوان محیط قمی» و کتابفروشی منوچهری که در ۱۳۳۴ش «رساله نماز شب» را طبع نمودند. بدیهی است از واپسین اثر یاد شده عیان است که گروه‌های ویژه‌ای در زمینه چاپ سنگی در آخرین سنوات نشر مزبور استقبال کرده‌اند، و به مرور اینگونه نشر در سطح عامه مردم خاموش شد.

د. تجزیه و تحلیل موضوعی

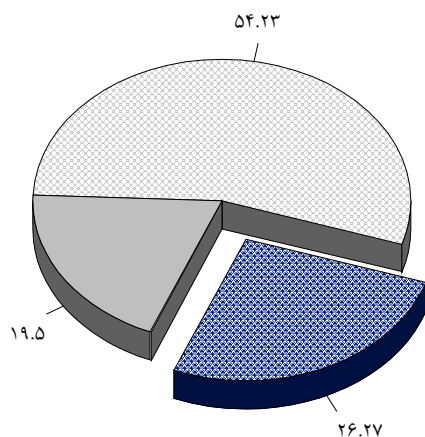
از تجزیه و تحلیل موضوعی کتاب‌های چاپ سنگی موجود در شهر اصفهان آشکار می‌شود، مواد دین و عرفان به میزان ۶۴ عنوان کتاب (۵۴/۲۳ درصد) را از آغاز چاپ مزبور تا دهه چهارم قرن شمسی حاضر دربرمی‌گیرد. این گرایش بازتاب عامه به زیبایی‌شناسی خطوط اسلامی و عدم توجه وسیع به موضوعات متنوع است. در زمینه ادبیات، به منزله موضوع ثانوی مورد توجه ۳۱ عنوان کتاب (۲۶/۲۷ درصد) از مجموعه حاضر را دربردارد. بخشی قابل توجه از ادبیات، دیوان شاعران بزرگ و حماسه‌های منظوم از جمله شاهنامه، خمسه نظامی، کلیات سعدی، و دیوان حافظ است. در این خصوص هیچ‌یک از رمانهای غربی در چارچوب این مواد به طبع نیامده، که نشان از مقاومت اندیشه سنتی در بین توده‌های اهل ادب اصفهان در آن دوره است.

هر چند از مجموعه فهرست مواد سنگی که ۱۱۸ عنوان است، استنتاج گردید حدود ۹۵ عنوان را موضوعات دین و عرفان، و ادبیات دربردارد. همچنین بر این قرار از نمودار شماره ۱ آشکار است که از موضوعات دیگر عنوان‌ها باید به تربیت به حوزه آموزش با ۶ عنوان (۵/۰۸ درصد)؛ تاریخ و جغرافیا ۵ عنوان (۴/۲۳ درصد)؛ اخلاق، فلسفه و منطق ۳ عنوان (۲/۵۴ درصد) و پزشکی و علوم تجربی ۳ عنوان (۲/۵۴ درصد) نام برد. چند عنوان ناچیز باقی مانده عبارت است از: ریاضی و نجوم، و علوم تربیتی هر کدام با ۲ عنوان، و آداب و رسوم، و سیاست هر کدام با ۱ عنوان.

از کتاب‌های قابل ذکر در موضوعات محدود مزبور، «تحصیل الثمن فی حدیث حب الوطن» نوشته محمدعلی بن علی مبارکه اصفهانی، کتاب مجهول‌المؤلف «تاریخ معارف اصفهان»، و «کلثوم نه‌نه» از آقا جمال محمد بن آقاحسین خوانساری، و «فهرست الروضات الجنات فی احوال العلماء و السادات» از حاج شیخ محمدباقر الفت اصفهانی است که دو عنوان واپسین به سال ۱۳۵۲ ق طبع شده است.

در زمینه بررسی شکل کتاب از مجموعه فهرست برگه‌ها باید تذکر داد که در مجموع ۴ عنوان کتاب مرجع به صورت سنگی در مدت زمان مزبور در چاپخانه‌های این شهر به طبع آمده که سواى «فهرست الروضات» و «السامی فی الاسامی» که در بخش‌های پیشین یادى از آنها شد،

باید از «تذکره القبور رجال اصفهان» از ملا عبدالکریم جزی برخورداری اصفهانی به سال ۱۳۲۴ ش، و «المعجم فی آثار ملوک العجم» از شرف‌الدین ابوالفضل سید فضل‌الله راجی حسینی قزوینی در ۱۳۳۰ ق سخن راند. این موارد نشان می‌دهد که جامعه علمی شهر تا چه حد با کتب بیگانه بوده و زمینه‌های آموزشی محدودی را در ذهن داشته است.

نمودار شماره ۱: توزیع پراکندگی موضوعی کتاب‌های چاپ سنگی شهر اصفهان

نتیجه‌گیری

از مجموع اطلاعات حاصل با توجه به اطلاعات تاریخی مأخذ چاپ در شهر اصفهان و فهرست توصیفی برگه‌های کتب سنگی با توجه به تجزیه و تحلیل یافته‌های موجود می‌توان استنتاج کرد:

۱- از قدیمی‌ترین مواد چاپ سنگی در شهر اصفهان که به دهه هفتم و هشتم قرن سیزدهم هجری قمری مرتبط است تا نیمه قرن چهاردهم قمری (۱۳۵۲-۱۲۷۶ ق) به طور کلی ۱۱۸ عنوان کتاب سنگی در دسترس است. چنانچه نفوذ این گونه چاپ را در عرصه نشر و طبع شهر اصفهان تا سال‌های نخست سلطنت پهلوی به منزله شاخص عمده قلمداد نماییم، بی‌شک تعداد عناوین مواد چاپی و شمارگان این مواد در ۷۰۰ نسخه نمی‌توانست سود قابل توجهی را برای کتابفروشان و مطبعه‌داران در گستره وسیع دربرداشته باشد. برچنین مبنایی است که در سفرنامه‌های فرنگیان

در طول این سنوات کمتر سخنی از حجره‌های این اقشار در بازارهای شهر در چارچوب زمانی مزبور ذکر است.

۲- از گرایش وسیع موضوعات کتاب‌های سنگی به‌ویژه در سال‌های ابتدایی چاپ سنگی به حوزه مذهب و عرفان، و ادبیات به میزان ۸۰/۵ درصد آشکار می‌شود توجه به حوزه‌های تجربی و کاربردی در بین اقشار شهر ناچیز بوده و یا تعلق خاطری به کتابت تجربیات علمی در بین صنعتگران و حرفه‌مندان موجود نبوده است. چنانچه محدودیت آثار حوزه طب، ریاضیات یا صنعت بازتابی از این شیوه تفکر تلقی می‌شود.

۳- هر چند نفوذ چاپ به توسط اقلیت ارمنی در این شهر به وقوع پیوست، لیکن با استقرار چاپ توجه به تفکرات نوین بیگانه چونان ادبیات و فلسفه غربی در محدوده ناچیزی باقی ماند، به نحوی که هر چند توده‌های مردم از ابزارهای نوین سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در دوره مشروطیت سخن می‌راندند لیکن هیچ‌یک از عناوین کتاب‌های منتشره در این شهر به این موارد اختصاص ندارد.

محدودیت تحقیق

یکی از محدودیت‌های تحقیق حاضر مبتنی بر فقدان سال نشر بسیاری از مواد چاپی بود، که بر عناصر توصیفی این کتاب‌ها درج نشده بود، بر این قرار امکان ترسیم نمودار مقایسه‌ای چاپ در طول زمان برای پژوهش امکان‌پذیر نگردید، بر این قرار کتابشناسی تاریخی ارائه شده متن به موادی مرتبط است که سال نشر بر ماده سنگی منتشر شده به گزارش آمده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. محبوبی اردکانی، حسین، تاریخ مؤسسات تملنی جدید در ایران، تهران، انجمن دانشجویان دانشگاه تهران، ج ۱، ص ۲۰۹.
۲. همان، ص ۲۱۰.
۳. همان، ص ۲۱۷.
۴. بابازاده، شهلا، تاریخ چاپ در ایران، تهران، طهوری، ۱۳۷۸، ص ۹۲.

۵. تربیت، محمدعلی، «تاریخ مطبعه و مطبوعات در ایران»، تعلیم و تربیت، سال چهارم، شماره ۱۱ و ۱۲، بهمن و اسفند ۱۳۱۳، ص ۶۶۴-۶۵۷ و ۷۲۴-۷۲۱.
- این مقاله در سالهای اخیر در مجموعه مقالات محمدعلی تربیت با مشخصات ذیل چاپ شده است:
- تربیت، محمدعلی، «تاریخ مطبعه و مطبوعات در ایران»، در ارغنون: مجموعه مقالات محمدعلی تربیت، به کوشش غلامرضا طباطبائی مجد، تبریز، نشر ابو، ۱۳۷۳، ص ۲۸۳-۲۷۲.
۶. محبوبی اردکانی، حسین، تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران، ج ۱، ص ۲۲۲-۲۰۹.
7. Tasbihi, G.H., "Printing in persia from the Beginning to 1824 C.E., (1240 A.H.), *Muslim Education quarterly*, Vol. 9, No. 3, Spring 1992, p. 48-54.
۸. مشار تهرانی، خانابابا، فهرست کتابهای چاپی فارسی، از آغاز تا آخر سال ۱۳۴۵، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۲، ج ۳.
۹. رعنا حسینی، کرامت، فهرست کتابهای چاپی فارسی، ذیل فهرست مشار، تهران، انجمن کتاب، ۱۳۴۹، ص ۶۴.
۱۰. شعبانی، احمد، «فهرست کتب سنگی چاپ اصفهان»، فرهنگ اصفهان، شماره ۱۴، زمستان ۱۳۷۸، ص ۱۳۷-۱۳۰.
۱۱. مشار تهرانی، خانابابا، فهرست کتابهای چاپی عربی ایران: از آغاز چاپ تا کنون، تهران، ۱۳۴۴، ص بیست، ۱۰۸ و ۱۰۱۳.
۱۲. شعبانی، احمد و محمدصادق فقیری، فهرست کتب سنگی چاپ شیراز، شیراز، انجمن کتابخانه‌های عمومی شیراز، ۱۳۷۶، ص ۵۱.